

## Ulinganishi wa Mfumo wa Ngeli za Nomino katika “Lugha” za Kibantu za Mara Kaskazini

*Alphonse B. Morango<sup>1</sup>*

Chuo Kikuu cha Dodoma

### **Ikisiri**

Makala haya yanahusu uchunguzi wa mfumo wa ngeli za nomino katika “lugha<sup>2</sup>” zilizo Kaskazini mwa mkoa wa Mara ambazo ni Kikurya, Kisimbiti, Kikiroobha, Kisweeta, Kikabwa, Kisuba1, Kikine na Kikenye. Mkoa huu una lugha nyingi ambazo zinafanana, ingawa wazungumzaji wake wanadai wanazungumza lugha tofauti. Makala haya yanachunguza mfanano na tofauti za mfumo wa ngeli katika “lugha” za Kibantu za Mara Kaskazini. Nadharia inayoongoza uchunguzi wa mfumo huu ni “Nadharia ya Isimu Historia-Linganishi” iliyoasisiwa na mwanaisimu William Jones (1786). Msisitizo mkubwa wa nadharia hii ulikuwa kulinganisha lugha kwa lengo la kufanya uundaji upya wa lugha ya awali. Data zilizotumika katika makala haya zimepatikana kutoka uwandani, ambapo wazungumzaji wa lugha hizo wanapatikana. Utafiti ulitumia mbinu za kusikiliza, usaili, hojaji na majadiliano kwenye majopo katika ukusanyaji wa data. Aidha, mbinu ya kikompyuta ilitumika katika uchanganuzi wa data. Matokeo ya utafiti yanadhihirisha kuwa kuna mfanano mkubwa wa “lugha” hizi wa takribani asilimia sabini na saba (77%). Hivyo, hizi si lugha zinazojitegemea bali ni lahaja ambazo zimetokana na lugha moja kuu ya awali na kugawanyika katika makundi mawili: kundi moja linahusisha Kikurya, Kisimbiti, Kikiroobha, Kisweeta, Kikine, na Kikenye. Kundi la pili lina lugha za Kisuba na Kikabwa.

### **1.0 Utangulizi**

Makala haya yanahusu “lugha” zilizo Kaskazini mwa mkoa wa Mara ambazo ni Kikurya, Kisimbiti, Kikiroobha, Kisweeta, Kikabwa, Kisuba1, Kikine na Kikenye. Mkoa wa Mara ni mojawapo ya mikoa nchini Tanzania ambayo ina idadi kubwa

---

<sup>1</sup> **Baruapepe:** aboniphace26@gmail.com

<sup>2</sup>Neno lugha linapoandikwa kurejelea lugha za Mara Kaskazini linawekewa fungu na fungua semi (“ ”) kwa sababu lugha hizi haziko bayana kama ni lugha zinazojitegemea au ni lahaja za lugha moja kuu ya awali. Hii inatokana na mfanano uliopo katika lugha hizi. Mfanano huo ndio unaosababisha msigano miongoni mwa wanaisimu na wanajamii ambapo baadhi wanadai ni lahaja tu za lugha moja na wengine wanadai ni lugha zinazojitegemea, kwani katika jamii hizi kila kabila hujinasibu na lugha yake, ikiiona kuwa iko tofauti na jamii nyingine.

ya lugha zilizojeneka katika tamaduni za jamii mbalimbali huku kila jamii ikijinasibu kuwa inazungumza lugha yake iliyo tofauti na nyingine. Makala haya yametokana na tasnifu ya uzamivu katika Kiswahili ya mwandishi aliyehitimu mwaka 2019.

Lugha za Mara Kaskazini zimeainishwa katika makundi ya lugha na kupewa namba kulingana na uainishaji wa Guthrie. Boniphace (2019) anaeleza kuwa mwanaisimu, Guthrie (1971), aliligawa eneo la Wabantu katika kanda 15 (zilizopewa herufi A, B, C, D, E na kadhalika). Kila kanda, ilikuwa na makundi 9 na kila kundi lilikuwa na lugha zisizozidi 9. Lugha za Mara Kaskazini ziliwekwa katika kanda E, yaani E40 kundi la Logooli-Kuria, ambalo lina lugha kama vile E403 (J<sup>3</sup>)- Kisuba, E405 (J)- Kikabwa na E43<sup>4</sup> (J)- Kikuria (SIL15, 2005; Maho, 2005 na Masele, 2001).

Ngeli za nomino katika lugha za Kibantu ni suala ambalo limeshughulikiwa na wanaisimu mbalimbali na kuibua mitazamo tofautitofauti ya uainishaji wa ngeli. Baadhi ya wanaisimu waliojishughulisha na uainishaji wa ngeli ni: Bleek (1862), Meinhof (1899-1932), Ashton (1947), Guthrie (1948), Gregersen (1967) na Massamba (1995a). Ngeli za nomino zimeainishwa na wanaisimu mbalimbali kwa kuzingatia vigezo kadhaa: Kigezo cha uainishaji wa ngeli kwa kufuata msingi wa viambishi vya nomino cha Bleek na kuendelezwa na Meinhof na Guthrie. Kigezo kinachozingatia msingi wa viwakilishi vyake cha Gregersen na kigezo cha kufuata msingi wa umoja na wingi kuleta upatanisho kilichoainishwa na Ashton na Kihore *na wenzie*. Mwisho, kigezo kinachozingatia msingi wa viambishi vya nomino na upatanisho wake wa kisarufi kilichoainishwa na Massamba. Katika utafiti huu, uainishaji wa ngeli umezingatia kigezo cha mfanano wa viambishi awali vya nomino na upatanisho wake wa kisarufi.

## 2.0 Kiunzi cha Nadharia

Nadharia ya Isimu Historia-Linganishi, kimsingi, ni kiunzi chenye msingi wa taaluma mbili ambazo ni Isimu Historia na Isimu Linganishi. Isimu Historia ni taaluma inayoshughulikia mabadiliko ya lugha katika kipindi fulani cha kihistoria (wakati mwingine inaitwa Isimu Diakroniki). Taaluma ya Isimu Linganishi inatumika kulinganisha lugha ili kubainisha mfanano wake, baina ya lugha moja na nyingine, lakini pia kuchunguza kama zimetokana na lugha moja kiasili (Bynon, 1977; Campbell, 1998).

Kwa mujibu wa Luraghi na Bubenik (2010) kuzaliwa rasmi kwa “Isimu Historia-Linganishi” kulibainishwa na mwanaisimu William Jones katika mhadhara aliotoa kuhusu lugha ya Kisanskriti katika jamiilugha za Kiasia mnamo mwaka 1786. Katika mhadhara huo, alieleza kuwa mfanano kati ya Kigiriki, Kilatini na

<sup>3</sup> (J) inawakilisha kanda J iliyoongezwa na wataalamu wa kundi la Tervuren lililofanya marekebisho kwenye uainishaji wa Guthrie (1971) kwa kuunganisha kanda ‘D’ na ‘E’ na; hivyo, kutumika zikiwa zimetanguliwa na J.

<sup>4</sup> Msimbo E43 ulimaanisha lugha zilizo katika ukanda E, kundi la 40 na lugha ya 3 katika kundi hilo.

Kisanskriti ulisababishwa na lugha hizi kutoka katika asili moja. Kaufman (1990) anaongezea kuwa mojawapo ya dhima za nadharia hii ya Isimu Historia-Linganishi ni uainishaji wa makundi ya lugha zinazohusiana, yaani zinazotokana na asili moja. Hili linashadidiwa na maelezo ya Haspelmath (2010) anayeeleza kuwa Isimu Historia-Linganishi inalenga kuchunguza makundi madogo ya lugha zinazohusiana kwa lengo la uundaji upya wa mame-lugha.

Kwa mujibu wa Anttila (1972), mbinu linganishi ndiyo msingi wa (au kiini cha) Nadharia ya Isimu Historia-Linganishi. Mbinu linganishi ni mbinu ya uchunguzi na uchanganuzi wa maendeleo ya lugha kwa kufanya ulinganishi wa sifa-kwa-sifa wa lugha mbili au zaidi zinazotokana na asili moja kwa kurudi nyuma kutafuta asili yake. Mbinu linganishi ilianzishwa kwenye karne ya 19. Waasisi wake ni F. Bopp, R. Rask, na K. Verner kutoka Udeni na J. Grimm kutoka Ujerumani (1810 - 1830). Aidha, mwanaisimu wa kwanza kutengeneza muundo wa lugha kutokana na mame-lugha alikuwa Schleicher (1861). Mbinu hii ililenga kuthibitisha kama lugha mbili au zaidi zinazohusiana kihistoria zinatokana na mame-lugha moja, kwa kulinganisha orodha ya maneno. Kutokana na ulinganishi, sauti zinazofanana hubainishwa katika lugha hizo na vilevile mabadiliko mbalimbali ya sauti huainishwa, kiasi kwamba huruhusu uundaji upya wa mame-lugha.

Mbinu hii ilitumiwa kwa mara ya kwanza miaka michache kabla ya mhadhara wa Jones, katika chapisho la *Jesuit Sajnonis* mnamo mwaka 1770 kuhusu uwanja wa lugha za Kiurali<sup>5</sup>. Katika chapisho hilo, alithibitisha kwamba lugha za Kihangari na Kilappishi zinafanana, baada ya kufanya ulinganishi wa mofimu funge (Bubenik na Luraghi, 2010).

Katika lugha, mbinu hii ina dhima mbili: Dhima ya kwanza ni kuonesha kiwango cha uhusiano wa kimnasaba. Takwimu leksika huweza kuonesha ni kwa kiwango gani au ni kwa asilimia ngapi lugha zinafanana na kutofautiana kwa kuzingatia vigezo vya kiisimu. Dhima ya pili ni kujaribu kukadiria muda ambapo lugha ziliachana/kutengana, ikielezea kwamba maneno hubadilika kwa wastani sawa, lengo likiwa kuchunguza muda wa mabadiliko ya maneno kiasilimia. Mbinu hii inajulikana kama glotokronolojia. Makala haya hayakuhusisha dhima hii ya pili ya glotokronolojia inayohusika na kuachana kwa lugha bali ulihusika na kuchunguza uhusiano wa lugha ambazo zimekwishakutana, kwa kuonesha zinahusiana kiasi gani. Mbinu ya takwimu leksika ndio iliyotumika kubainisha uhusiano kiasilimia wa “lugha” zinazohusiana za Mara Kaskazini kwa kigezo cha kiisimu cha mfumo wa ngeli za nomino ili kuonesha kinafanana na kutofautiana kiasi gani, kwa lengo la kubaini zipi ni lahaja na zipi ni lugha.

---

<sup>5</sup> Lugha za Kiurali ni mojawapo ya familia kubwa za lugha ambazo baadhi ya wazungumzaji wake wa asili ni wa Kihangari, Kifini na Kiestoni. Hizi ni lugha rasmi za mataifa ya Hangari, Ufini na Estoni na lugha zake zingine zinazungumzwa Urusi.

### 3.0 Methodolojia

Data za makala haya zilikusanywa kutoka katika eneo la Kaskazini mwa mkoa wa Mara kwa kuwahusisha wazungumzaji wamilisi wa “lugha” za Mara Kaskazini ambao wanazungumza “lugha” za Kikurya, Kisimbiti, Kikiroobha, Kisuba 1, Kikabwa, Kisweeta, Kikenye na Kikine.

Utafiti ulitumia sampuli ya watu 160. Sampuli hii ilipatikana kupitia mbinu ya usampulishaji tajwa na usampulishaji nasibu ambazo ziliteuliwa kwa kuzingatia kusudio la mtafiti. Data zilizotumika katika makala haya zilikusanywa kupitia mbinu ya usaili. Mbinu ya usaili ilitumika kupata taarifa kutoka kwa wazungumzaji kuhusu ngeli za nomino. Mtafiti aliandaa maswali yaliyomwezesha kubaini ngeli za nomino zinazopatikana katika “lugha” hizo za Mara Kaskazini. Aidha, utafiti ulitumia zana nne katika ukusanyaji wa data, zana hizo ni kinasasauti, kompyuta, daftari na kalamu. Utafiti ulitumia mkabala wa kitakwimu ambao ulihusisha programu maalumu kulinganisha maneno kwa ujumla pamoja na ngeli za nomino inayoitwa “Uchanganuzi wa Lugha Kikompyuta” iliyoasisiwa na George (2012). Hii imetumika kuonesha ni kwa kiwango “lugha” za Mara Kaskazini zinafanana na kutofautiana kiasilimia.

### 4.0 Majadiliano na Matokeo

Ngeli kama mgawanyo wa aina mbalimbali za nomino, katika mtazamo wa kisarufi, umekitwa katika fikra ya viashiria vya nomino katika aina nyingine za maneno zinazoandamana nazo. Kwa maelezo mafupi, ngeli za nomino huhusu makundi ya majina (Kihore *na wenzie*, 2003). Mawanda ya uainishaji wa lugha za Kibantu yana historia ndefu. Mtalaamu wa kwanza kujishughulisha na uainishaji wa ngeli za nomino za Kibantu alikuwa Bleek (1862). Huyu ndiye aliyekuwa mwanaisimu wa kwanza kupendekeza istilahi ‘Bantu’ akirejelea mawanda mapana ya lugha zenye mfanano mkubwa wa msamiati na sarufi katika Afrika. Istilahi hii ya ‘Bantu’ iliyoanzishwa na Bleek ilipata kukubalika kwa wanaisimu wengi. Bleek alitumia katika uainishaji wa lugha za Kibantu za Afrika Kusini.

Ngeli za nomino zimeainishwa katika vigezo mbalimbali. Kwa mujibu wa Massamba (1995a), vigezo hivyo ni: Mosi, kigezo cha mfanano wa viambishi awali vya nomino cha Bleek (1862) na baadaye kuendelezwa na Meinhof (1899) na Guthrie (1948). Pili, kigezo cha jozi ya umoja na wingi kilichoelezwa na Ashton (1947), na tatu, kigezo cha upatanisho wa kisarufi kilichoelezwa na Gregersen (1967). Massamba anaeleza zaidi kuwa vigezo hivi vilionesha upungufu katika uainishaji wa ngeli, hivyo, akapendekeza kigezo cha mfanano wa viambishi awali vya nomino na upatanisho wake wa kisarufi kwa kuzingatia suala la upangaji wa nomino katika jozi.

Kutokana na ukweli kwamba uainishaji wa ngeli za nomino ni suala changamani lililosababisha kuwapo kwa misingi mbalimbali ya uainishaji wa ngeli, katika utafiti huu ngeli za nomino zimeainishwa kwa kuzingatia kigezo cha mfanano wa viambishi awali vya nomino na upatanisho wake wa kisarufi. Kigezo hiki kilitumiwa pia na Massamba (1995a) katika uainishaji wa ngeli za nomino za

Kiruuri, kikihusisha hasa viambishi viwili, kwa maana ya viambishi vya nomino na viambishi vya upatanisho wa kisarufi. Utaratibu huu ulisaidia, walau, kuondoa utata wa ngeli zilizokuwa zinajirudiarudia, lakini pia ulirahisisha upangaji wa nomino katika makundi yake mahususi ya ngeli. Kwa hiyo, kila nomino inaingia katika kundi lake la ngeli; hakuna nomino inayoweza kubaki ikizagaa bila kundi lake mahususi.

Ngeli za nomino zimeainishwa kadiri zinavyojitokeza katika “lugha” za Mara Kaskazini, kwa kila ngeli kuna mfano mmoja. Kwa uzingativu wa Nadharia ya “Isimu Historia-Linganishi” ambayo inachunguza lugha zinazohusiana, ngeli zote zimeainishwa na kudhihirisha mfanano huo:

1. **MO/MU A KISWAHILI - MU A**  
**“LUGHA” MFANO** **KISAWAWE-**  
**KISWAHILI**

Kikurya	<i>o-mo-nto</i>	<i>a-ra-bhina</i>	mtu anaimba
Kisimbiti	<i>o-mo-nto</i>	<i>a-ra-bhina</i>	mtu anaimba
Kikiroobha	<i>o-mo-nto</i>	<i>a-ra-bhina</i>	mtu anaimba
Kisweeta	<i>o-mo-nto</i>	<i>a-ra-bhina</i>	mtu anaimba
Kikabwa	<i>o-mu-ntu</i>	<i>a-ra-bhina</i>	mtu anaimba
Kisuba	<i>u-mu-ntu</i>	<i>a-ra-bhina</i>	mtu anaimba
Kikine	<i>o-mo-nto</i>	<i>a-ra-bhina</i>	mtu anaimba
Kikenye	<i>o-mo-nto</i>	<i>a-ra-bhina</i>	mtu anaimba
  
2. **BHA - BHA KISWAHILI – WA - WA**  
**“LUGHA” MFANO** **KISAWAWE -**  
**KISWAHILI**

Kikurya	<i>a-bha-nto</i>	<i>bha-ra-bhina</i>	watu wanaimba
Kisimbiti	<i>a-bha-nto</i>	<i>bha-ra-bhina</i>	watu wanaimba
Kikiroobha	<i>a-bha-nto</i>	<i>bha-ra-bhina</i>	watu wanaimba
Kisweeta	<i>a-bha-nto</i>	<i>bha-ra-bhina</i>	watu wanaimba
Kikabwa	<i>a-bha-ntu</i>	<i>bha-ra-bhina</i>	watu wanaimba
Kisuba	<i>a-bha-ntu</i>	<i>bha-ra-bhina</i>	watu wanaimba
Kikine	<i>a-bha-nto</i>	<i>bha-ra-bhina</i>	watu wanaimba
Kikenye	<i>a-bha-nto</i>	<i>bha-ra-bhina</i>	watu wanaimba
  
3. **MO/MU - GHO/GU KISWAHILI – MU - U**  
**“LUGHA” MFANO** **KISAWAWE -**  
**KISWAHILI**

Kikurya	<i>o-mo-te</i>	<i>gho-ghoye</i>	mti umeanguka
Kisimbiti	<i>o-mo-te</i>	<i>gho-ghoye</i>	mti umeanguka
Kikiroobha	<i>o-mo-te</i>	<i>gho-ghoye</i>	mti umeanguka
Kisweeta	<i>o-mo-te</i>	<i>gho-ghoye</i>	mti umeanguka
Kikabwa	<i>o-mu-ti</i>	<i>gu-gwiri</i>	mti umeanguka
Kisuba	<i>o-mu-te</i>	<i>gu-gue</i>	mti umeanguka

Kikine	<i>o-mo-te</i>	<i>gho-ghoye</i>	mti umeanguka
Kikenye	<i>o-mo-te</i>	<i>gho-ghoye</i>	mti umeanguka
4. <b>ME/MI - GHE/GI/GHI</b>		<b>KISWAHILI – MI - I</b>	
<b>“LUGHA” MFANO</b>			<b>KISAWAWE -</b>
<b>KISWAHILI</b>			
Kikurya	<i>e-me-te</i>	<i>ghe-ghoye</i>	miti imeanguka
Kisimbiti	<i>e-me-te</i>	<i>ghe-ghoye</i>	miti imeanguka
Kikiroobha	<i>e-me-te</i>	<i>ghe-ghoye</i>	miti imeanguka
Kisweeta	<i>e-me-te</i>	<i>ghe-ghoye</i>	miti imeanguka
Kikabwa	<i>e-mi-ti</i>	<i>gi-gwiri</i>	miti imeanguka
Kisuba	<i>e-mi-ti</i>	<i>ghi-ghue</i>	miti imeanguka
Kikine	<i>e-me-te</i>	<i>ghe-ghoye</i>	miti imeanguka
Kikenye	<i>e-me-te</i>	<i>ghe-ghoye</i>	miti imeanguka
5. <b>RI - RE/RI/RYA</b>		<b>KISWAHILI - RI - LI</b>	
<b>“LUGHA” MFANO</b>			<b>KISAWAWE -</b>
<b>KISWAHILI</b>			
Kikurya	<i>i-ri-ghena</i>	<i>re-bharokere</i>	jiwe limepasuka
Kisimbiti	<i>i-ri-ghena</i>	<i>re-bharokere</i>	jiwe limepasuka
Kikiroobha	<i>i-ri-ghena</i>	<i>re-bharokire</i>	jiwe limepasuka
Kisweeta	<i>i-ri-ghena</i>	<i>re-tekere</i>	jiwe limepasuka
Kikabwa	<i>i-ri-ghena</i>	<i>ri-bharukiri</i>	jiwe limepasuka
Kisuba	<i>i-ri-ghena</i>	<i>ri-bhomokere</i>	jiwe limepasuka
Kikine	<i>i-ri-ghena</i>	<i>re-bharokire</i>	jiwe limepasuka
Kikenye	<i>i-ri-ghena</i>	<i>rya-tekere</i>	jiwe limepasuka
6. <b>MA - GHA/GA</b>		<b>KISWAHILI - MA - YA</b>	
<b>“LUGHA” MFANO</b>			<b>KISAWAWE -</b>
<b>KISWAHILI</b>			
Kikurya	<i>a-ma-ghena</i>	<i>gha-bharokere</i>	mawe yamepasuka
Kisimbiti	<i>a-ma-ghena</i>	<i>gha-bharokere</i>	mawe yamepasuka
Kikiroobha	<i>a-ma-ghena</i>	<i>gha-bharokire</i>	mawe yamepasuka
Kisweeta	<i>a-ma-ghena</i>	<i>gha-tekere</i>	mawe yamepasuka
Kikabwa	<i>a-ma-gina</i>	<i>ga-bharukiri</i>	mawe yamepasuka
Kisuba	<i>a-ma-ghena</i>	<i>gha-bhomokere</i>	mawe yamepasuka
Kikine	<i>a-ma-ghena</i>	<i>gha-bharokire</i>	mawe yamepasuka
Kikenye	<i>a-ma-ghena</i>	<i>gha-tekere</i>	mawe yamepasuka
7. <b>GHE/KE/KI - GHI/KI</b>		<b>KISWAHILI- KI - KI</b>	
<b>“LUGHA” MFANO</b>			<b>KISAWAWE -</b>
<b>KISWAHILI</b>			
Kikurya	<i>e-ghe-kebhi</i>	<i>ghi-sire</i>	kisu kimepotea
Kisimbiti	<i>e-ke-gheso</i>	<i>ki-sire</i>	kisu kimepotea
Kikiroobha	<i>e-ke-gheso</i>	<i>ki-sire</i>	kisu kimepotea
Kisweeta	<i>e-ghe-kebhi</i>	<i>ghi-sire</i>	kisu kimepotea

Kikabwa	<i>e-ki-geso</i>	<i>ki-bhuriri</i>	kisu kimepotea
Kisuba	<i>e-ki-geso</i>	<i>ki-sirire</i>	kisu kimepotea
Kikine	<i>e-ke-gheso</i>	<i>ki-sireye</i>	kisu kimepotea
Kikenye	<i>e-ghe-kebhi</i>	<i>ghi-sire</i>	kisu kimepotea

8. *BHI/BHE - BHI* KISWAHILI – VI - VI

## “LUGHA” MFANO

## KISAWWE -

## KISWAHILI

Kikurya	<i>i-bhi-kebhi</i>	<i>bhi-sire</i>	visu vimepotea
Kisimbiti	<i>e-bhi-gheso</i>	<i>bhi-sire</i>	visu vimepotea
Kikiroobha	<i>e-bhe-gheso</i>	<i>bhi-sire</i>	visu vimepotea
Kisweeta	<i>i-bhi-kebhi</i>	<i>bhi-sire</i>	visu vimepotea
Kikabwa	<i>e-bhi-geso</i>	<i>bhi-bhuriri</i>	visu vimepotea
Kisuba	<i>e-bhi-geso</i>	<i>bhi-sirire</i>	visu vimepotea
Kikine	<i>e-bhi-gheso</i>	<i>bhi-sireye</i>	visu vimepotea
Kikenye	<i>i-bhi-kebhi</i>	<i>bhi-sire</i>	visu vimepotea

9. *Ø - E/YA/I* KISWAHILI – Ø - I

## “LUGHA” MFANO

## KISAWWE -

## KISWAHILI

Kikurya	<i>i-nyumba</i>	<i>e-tabhokere</i>	nyumba imebomoka
Kisimbiti	<i>i-nyumba</i>	<i>ya-tabhokire</i>	nyumba imebomoka
Kikiroobha	<i>i-nyumba</i>	<i>e-hanyokire</i>	nyumba imebomoka
Kisweeta	<i>i-nyumba</i>	<i>e-temokere</i>	nyumba imebomoka
Kikabwa	<i>i-nyumba</i>	<i>e-hanyukiri</i>	nyumba imebomoka
Kisuba	<i>i-nyumba</i>	<i>e-tabhokere</i>	nyumba imebomoka
Kikine	<i>i-nyumba</i>	<i>i-tabhokere</i>	nyumba imebomoka
Kikenye	<i>i-nyumba</i>	<i>i-tabhokere</i>	nyumba imebomoka

10. *CHI/SHI/GI - CHI/SHE/SHI/GI* KISWAHILI- N - ZI

## “LUGHA” MFANO

## KISAWWE -

## KISWAHILI

Kikurya	<i>i-chi-nyumba</i>	<i>chi-tabhokere</i>	nyumba zimebomoka
Kisimbiti	<i>i-shi-nyumba</i>	<i>she-tabhokire</i>	nyumba zimebomoka
Kikiroobha	<i>shi-nyumba</i>	<i>she-hanyokire</i>	nyumba zimebomoka
Kisweeta	<i>i-chi-nyumba</i>	<i>chi-temokere</i>	nyumba zimebomoka
Kikabwa	<i>gi-nyumba</i>	<i>gi-hanyukiri</i>	nyumba zimebomoka
Kisuba	<i>e-gi-nyumba</i>	<i>gi-tabhokere</i>	nyumba zimebomoka
Kikine	<i>i-chi-nyumba</i>	<i>chi-tabhokere</i>	nyumba zimebomoka
Kikenye	<i>i-shi-nyumba</i>	<i>shi-tabhokere</i>	nyumba zimebomoka

11. *RU/RO - RO/RU* KISWAHILI- U<sub>1</sub> – U<sub>1</sub>  
**“LUGHA” MFANO KISWAHILI KISAWWE -**  
 Kikurya *u-ru-ghito ro-ghoye* ukuta umeanguka  
 Kisimbiti *u-ru-ghito ro-ghoye* ukuta umeanguka  
 Kikiroobha *o-ro-ghito ro-ghoye* ukuta umeanguka  
 Kisweeta *o-ro-ghito ro-ghoye* ukuta umeanguka  
 Kikabwa *o-ru-gito ru-gwiri* ukuta umeanguka  
 Kisuba *o-ro-ghito ru-gui* ukuta umeanguka  
 Kikine *u-ru-ghito ro-ghoye* ukuta umeanguka  
 Kikenye *o-ru-ghito ro-ghoye* ukuta umeanguka
12. *KA - KA* KISWAHILI- KA - KA  
**“LUGHA” MFANO KISWAHILI KISAWWE -**  
 Kikurya *a-ka-na ka-ghoye* katoto kameanguka  
 Kisimbiti *a-ka-na ka-ghoye* katoto kameanguka  
 Kikiroobha *a-ka-na ka-ghoye* katoto kameanguka  
 Kisweeta *a-ka-na ka-ghoye* katoto kameanguka  
 Kikabwa *a-ka-na ka-gwiri* katoto kameanguka  
 Kisuba *a-ka-na ka-gui* katoto kameanguka  
 Kikine *a-ka-na ka-ghoye* katoto kameanguka  
 Kikenye *a-ka-na ka-ghoye* katoto kameanguka
13. *HI-HI* KISWAHILI – TU - TU  
**“LUGHA” MFANO KISWAHILI KISAWWE -**  
 Kikurya *i-hi-ana hi-ghoye* tutoto tumeanguka  
 Kisimbiti *i-hi -ana hi-ghoye* tutoto tumeanguka  
 Kikiroobha *i-hi -ana hi-ghoye* tutoto tumeanguka  
 Kisweeta *i-hi -ana hi-ghoye* tutoto tumeanguka  
 Kikabwa *i-hi -ana hi-gwiri* tutoto tumeanguka  
 Kisuba *i-hi -ana hi-gui* tutoto tumeanguka  
 Kikine *i-hi -ana hi-ghoye* tutoto tumeanguka  
 Kikenye *i-hi -ana hi-ghoye* tutoto tumeanguka
14. *BHO/BHU - BHO/BHU* KISWAHILI- U - U  
**“LUGHA” MFANO KISWAHILI KISAWWE -**  
 Kikurya *o-bho-kangi bho-sohere* ujinga umeingia  
 Kisimbiti *o-bho-kangi bho-sohere* ujinga umeingia  
 Kikiroobha *u-bho- kangi bho-sohere* ujinga umeingia  
 Kisweeta *o-bho- kangi bho-sohere* ujinga umeingia  
 Kikabwa *u-bhu- kangi bhu-soheri* ujinga umeingia  
 Kisuba *u-bhu- kangi bhu-sohere* ujinga umeingia



Kikine	<i>o-bho- kangi</i>	<i>bho-sohire</i>	ujinga umeingia
Kikenye	<i>o-bho- kangi</i>	<i>bho-sohere</i>	ujinga umeingia

15. *KU - KU/KO* KISWAHILI – KU - KU  
**“LUGHA” MFANO** **KISAWAWE** -  
**KISWAHILI**
- |            |                   |                   |                    |
|------------|-------------------|-------------------|--------------------|
| Kikurya    | <i>u-ku-bhina</i> | <i>ko-rahwena</i> | kuimba kunapendeza |
| Kisimbiti  | <i>u-ku-bhina</i> | <i>ko-rashoma</i> | kuimba kunapendeza |
| Kikiroobha | <i>o-ku-bhina</i> | <i>ku-shomire</i> | kuimba kunapendeza |
| Kisweeta   | <i>u-ku-bhina</i> | <i>ko-rahwena</i> | kuimba kunapendeza |
| Kikabwa    | <i>u-ku-bhina</i> | <i>nku-jomu</i>   | kuimba kunapendeza |
| Kisuba     | <i>o-ku-bhina</i> | <i>ku-rachoma</i> | kuimba kunapendeza |
| Kikine     | <i>u-ku-bhina</i> | <i>ku-hwenere</i> | kuimba kunapendeza |
| Kikenye    | <i>o-ku-bhina</i> | <i>ku-shomire</i> | kuimba kunapendeza |
16. *HA* KISWAHILI- PA  
**“LUGHA” MFANO** **KISAWAWE** -  
**KISWAHILI**
- |            |               |                  |                    |
|------------|---------------|------------------|--------------------|
| Kikurya    | <i>a-hase</i> | <i>hahwenere</i> | pahala panapendeza |
| Kisimbiti  | <i>a-hase</i> | <i>hashomire</i> | pahala panapendeza |
| Kikiroobha | <i>a-hase</i> | <i>hang’are</i>  | pahala panapendeza |
| Kisweeta   | <i>a-hase</i> | <i>hahwenere</i> | pahala panapendeza |
| Kikabwa    | <i>a-hase</i> | <i>hajomeri</i>  | pahala panapendeza |
| Kisuba     | <i>a-hase</i> | <i>hachomere</i> | pahala panapendeza |
| Kikine     | <i>a-hase</i> | <i>hahwenere</i> | pahala panapendeza |
| Kikenye    | <i>a-hase</i> | <i>hashomire</i> | pahala panapendeza |
17. *KO/KU* KISWAHILI - KU  
**“LUGHA” MFANO** **KISAWAWE** -  
**KISWAHILI**
- |            |                    |                      |                         |
|------------|--------------------|----------------------|-------------------------|
| Kikurya    | <i>ko-moghondo</i> | <i>kona abhanto</i>  | kwenye shamba kuna watu |
| Kisimbiti  | <i>ko-moghondo</i> | <i>nko-bhare</i>     | kwenye shamba kuna watu |
| Kikiroobha | <i>ko-moghondo</i> | <i>haremerwe</i>     | kwenye shamba kumerimwa |
| Kisweeta   | <i>ko-moghondo</i> | <i>koremerwe</i>     | kwenye shamba kumerimwa |
| Kikabwa    | <i>ku-mugunda</i>  | <i>kuna abhantu</i>  | kwenye shamba kuna watu |
| Kisuba     | <i>ku-mughundu</i> | <i>kurya abhantu</i> | kwenye shamba kuna watu |
| Kikine     | <i>ko-moghondo</i> | <i>koraremwa</i>     | kwenye shamba kunarimwa |
| Kikenye    | <i>ko-moghondo</i> | <i>koraremwa</i>     | kwenye shamba kunarimwa |
18. *MOMU* KISWAHILI- MU  
**“LUGHA” MFANO** **KISAWAWE** -  
**KISWAHILI**
- |           |               |                 |                |
|-----------|---------------|-----------------|----------------|
| Kikurya   | <i>moonse</i> | <i>mohorere</i> | ndani mmetulia |
| Kisimbiti | <i>moonse</i> | <i>mohorere</i> | ndani mmetulia |

Kikiroobha	<i>moonse</i>	<i>hashomire</i>	ndani mmetulia
Kisweeta	<i>moonse</i>	<i>hahorere</i>	ndani mmetulia
Kikabwa	<i>munsi</i>	<i>hateremire</i>	ndani mmetulia
Kisuba	<i>moonsi</i>	<i>hahorere</i>	ndani mmetulia
Kikine	<i>moonse</i>	<i>hahorere</i>	ndani mmetulia
Kikenye	<i>moonse</i>	<i>hashomire</i>	ndani mmetulia

Kutokana na uchunguzi uliofanywa kuhusu data iliyowasilishwa, “lugha” zote zina ngeli za nomino ambazo idadi yake ni takribani 18 kila moja. Katika “lugha” hizo, ngeli za nomino kuanzia ngeli ya 1-13 zipo katika jozi ya umoja na wingi. Ngeli hizo za nomino zimeonesha uhusiano wa karibu katika “lugha” hizo. Ngeli hizo zimefafanuliwa moja baada ya nyingine katika Kielelezo Na. 1 kifuatacho:

**Kielelezo Na.1: Ngeli za Nomino za “Lugha” za Mara Kaskazini Katika Jozi**

JOZI		
UMOJA		WINGI
NGELI		NGELI
1. MO/MU- (MU)	→	2. BHA- (WA)
3. MO/MU – (MU)	→	4. ME/MI- (MI)
5. RI – (LI)	→	6. MA- (MA)
7. CHE/KE/KI – (KI)	→	8. BHI/BHE – (VI)
9. Ø - (Ø)	→	10. CHI/SHI/GI- (ZI)
11. RU/RO – (U)	→	
12. KA- (KA)	→	13. HI - (TU)

**Chanzo:** Boniphace (2019)

Kielelezo Na. 1 kinaonesha ngeli za nomino zilizo katika jozi, sehemu moja ya jozi ni umoja na sehemu ya pili ni wingi. Hivyo, kuanzia ngeli ya 1 mpaka ya 13 zipo katika jozi za umoja na wingi. Ngeli zote za nomino, kuanzia ngeli ya 1 mpaka ya 18 zimefafanuliwa kwa kuonesha ni aina gani ya nomino zinaingia kwa kila kundi la ngeli. Aidha, kwa kila ngeli viambishi mbalimbali vimeoneshwa, vya nomino na vitenzi.

**Ngeli ya 1: MO/MU - A - (MU- A)**

Katika makala haya, ngeli ya kwanza inateua viambishi vya umoja ambavyo ni /MO-/ na /MU-/ katika nomino na kiambishi /A-/ katika kitenzi. Viambishi hivi vimetumika katika nomino mbalimbali katika “lugha” zote, ingawa katika “lugha” ya Kikabwa, nomino nyingi zimetumia kiambishi /MU-/, ikifuatiwa kwa kiasi kidogo na “lugha” ya Kisuba1. Nomino zote zenye viambishi hivyo vya umoja vya nomino na hicho cha kitenzi, vimeingia katika kundi hili la kwanza la ngeli. Kwa kuzingatia sampuli iliyochunguzwa, nomino kama *omona*, *umumura*, *omokari* na *omohara*, zimeingia katika kundi hili la kwanza. Hata hivyo, suala hili la mfanano wa viambishi katika nomino linapaswa kuchukuliwa kwa hadhari kubwa kwani kuna nomino zisizo na viambishi hivyo lakini zimeingia katika kundi hili la ngeli.

Nomino hizo ni: *Mame, senge, ghake, tata, mayo na bhabha*. Hili limefafanuliwa na Massamba (1995a) kuwa pale inapotokea nomino kuwa na viambishi awali tofauti, kinachozingatiwa ni ruwaza ya upatanishi wa kisarufi.

Ngeli hii ya kwanza inahusu viumbe hai na hasa binadamu, Mungu, miungu na malaika. Hii ndiyo sababu hata nomino zisizo na viambishi awali vya nomino vya /MO-/ na /MU-/, zinaingia katika kundi hili la ngeli hii ya kwanza. “Lugha” zote zimeonesha mfanano mkubwa kuhusiana na sifa za nomino zilizoingia katika kundi hili.

### Ngeli ya 2: *BHA-BHA* - (WA – WA)

Kundi hili la ngeli linahusisha viambishi vya wingi vya ngeli ya kwanza. Nomino zinazolingia katika kundi hili ni zile zenye kiambishi awali cha wingi cha nomino ambacho ni /BHA-/ na kiambishi cha kitenzi /BHA-/. Viambishi hivyo vimefanana katika “lugha” zote 8. Nomino zote zenye kiambishi awali kinachofanana na /BHA-/ na zisizo na viambishi vyovyote au zilizo na kiambishi tofauti na /BHA-/, lakini vinateua kiambishi /BHA-/ cha kitenzi katika upatanisho wake wa kisarufi, zimeingia katika kundi la pili la ngeli.

Katika ngeli ya pili pia zinaingia nomino zote zilizo katika hali ya wingi zinazohusu viumbe hai, hasa binadamu, miungu na malaika. Viambishi vya ngeli hii vimefanana katika “lugha” zote za Mara Kaskazini. Hakuna hata “lugha” moja iliyo na viambishi vya ngeli tofauti na hivyo viwili. Huu ni mfanano mkubwa sana miongoni mwa “lugha” hizi. Kutokana na sampuli ya data hiyo, nomino zilizoingia katika ngeli hii ni kama vile *abhana, mame, abhamura na ghake/senge*:

1.	<i>a-bha-na</i>	<i>bha-rahoya</i>	- watoto wanacheza
	<i>mame</i>	<i>bha-chere</i>	- wajomba wamekuja
	<i>a-bha-mura</i>	<i>bha-temere</i>	- vijana wamepiga
	<i>ghake/senge</i>	<i>bha-ngere</i>	- shangazi wamekataa

### Ngeli ya 3: *MO/MU-GHO/GU* - (MU – U)

Ngeli ya tatu ina viambishi viwili vya nomino na vitenzi vilivyo katika hali ya umoja ambavyo ni /MO-GHO/ vilivyofanana katika “lugha” 6 na viambishi /MU-GU/ vilivyofanana katika “lugha” ya Kikabwa ikifuatiwa na “lugha” ya Kisuba1 ambayo kwa kiasi kidogo, viambishi vya nomino zake nyingine vimefanana na vya zile “lugha” nyingine 6. Tofauti zilizoonekana miongoni mwa “lugha” hizi ni za viambishi vya ngeli tu ambazo, kwa kiasi kikubwa, zimechagizwa na matamshi, lakini nomino zilizoingia katika ngeli hii ya 3 zimefanana katika “lugha” zote 8. Hata hivyo, kuna baadhi ya nomino ambazo viambishi vyake vya awali vimefanana katika “lugha” zote katika ngeli hii. Nomino hizi ni chache sana. Chunguza mfano ufuatao:

2.	<b>Lugha</b>	<b>Nomino</b>	<b>Kitenzi</b>	<b>Lugha</b>	<b>Nomino</b>	<b>Kitenzi</b>
	Kikurya	- u- mu- ri	- gho-bhotokere	Kikabwa	o- mu- ri	-gu- butukire.

Kisimbiti	- u- mu- ri	- gho-bhotokere	Kisuba	u- mu- ri	-ghobhotokere.
Kikiroobh	-u- mu- ri	- gho-bhotokere	Kikine	u- mu- ri	-ghobhotokere.
Kisweeta	- o- mu- ri	- gho-bhotokere	Kikenye	u- mu- ri	-ghobhotokere.

Tafsiri yake kwa Kiswahili: mzizi umekatika.

Ngeli hii inajumuisha nomino zinazohusu baadhi ya mimea kama miti, viazi vitamu na vitu vingine ambavyo vimeteua viambishi /GHO-/ na /GU-/ katika vitenzi ili kuleta upatanisho wa kisarufi katika matumizi sahihi ya “lugha” inayohusika. “Lugha” zote zimefanana katika matumizi ya ngeli hii ya tatu, yaani, ni ngeli iliyojitokeza katika “lugha” zote zilizotafitiwa.

#### **Ngeli ya 4: ME/MI-GHE/GHI/GI - (MI – I)**

Ngeli hii ya 4 ni wingi wa ngeli ya 3, viambishi vyake vya nomino ni /ME-GHE/ ambavyo vimefanana katika “lugha” 6 na viambishi /MI-GI/ katika “lugha” ya Kikabwa, wakati “lugha” ya Kisuba1 ina viambishi /MI-GHI/. Kama ilivyo katika ngeli ya 3, ngeli hii ya 4 nayo imejumuisha nomino zinazohusu baadhi ya mimea kama miti na viazi vitamu. Aidha, imechukua nomino zote zenye viambishi awali hivyo vya wingi na nyingine ambazo zimeteua viambishi /GHE-/ , /GHI-/ au /GI-/ katika vitenzi kwa lengo la kukidhi dhana ya upatanisho. Tofauti za viambishi katika ngeli hii zimesababishwa na matamshi tu, lakini, kwa kiasi kikubwa, nomino ni zilezile.

Nomino zinazolingia katika ngeli hii ni pamoja na ‘omete’- mti, ‘emengo’- viazi, ‘imiri’- mizizi na ‘emekama’/‘imiyaga’- upepo. Pamoja na nyingine zote ambazo zimeteua viambishi hivyo vya vitenzi katika kuleta upatanisho wa kisarufi, hata kama viambishi awali vyake vya nomino havifanani. Ngeli hii pia imeonesha mfanano mkubwa miongoni mwa “lugha” hizi.

#### **Ngeli ya 5: RI-RE/RI-RYA - (RI – LI)**

Ngeli hii ina kiambishi awali kimoja cha umoja cha nomino ambacho ni /RI-/. Kiambishi hiki kinatua viambishi takribani vitatu vya umoja katika vitenzi kutegemeana na “lugha” inayohusika. Tofauti ya viambishi hivyo vya vitenzi pia ni ya kimatamshi kwani nomino inayohusika ni hiyohiyo moja tu. Viambishi /RI-RE/ vimefanana katika “lugha” 5 za Kikurya, Kisimbiti, Kikiroobha, Kisweta na Kikine. Viambishi /RI-RI/ vinafanana katika “lugha” 2 za Kikabwa na Kisuba1 na viambishi /RI-RYA/ vimeteuliwa na nomino katika “lugha” moja ya Kikenye.

Ngeli hii inahusisha nomino mbalimbali, hasa zile zenye kiambishi awali /RI-/ cha nomino katika umoja na ambazo zimeteua viambishi hivyo vya vitenzi vilivyoelezwa hapo mwanzo. Nomino zinazolingia katika ngeli hii ni pamoja na ‘irighoti’/‘erigoti’/‘erighoti’/- shingo, ‘irireko’/‘eririko’/- bega, na ‘irino’/‘erino’/- Pamoja na tofauti hizo za viambishi, bado “lugha” hizi zimeonesha mfanano mkubwa katika nomino zinazoteuliwa na viambishi katika ngeli hii.

**Ngeli ya 6: MA-GHA/GA - (MA – YA)**

Ngeli ya 6 inachukua viambishi vya wingi vya ngeli ya 5. Katika ngeli hii, nomino zimeteua kiambishi /MA-/ cha wingi katika nomino za “lugha” zote na kiambishi /GHA-/ kilichoteuliwa na nomino zilizoonesha wingi kimetumika katika vitenzi vya “lugha” 7 na kiambishi /GA-/ kimetumika katika vitenzi vya “lugha” moja tu ya Kikabwa.

Katika ngeli hii ya 6, zinaingia nomino zinazoteua viambishi vilivyotajwa hapo juu. Ngeli hii imehusu nomino zinazotaja vimiminika kama maziwa, mafuta, maji na pombe. Pia, nomino zisizohesabika kama mchanga, mawingu na matope. Vilevile, baadhi ya nomino zinazolingia katika ngeli ya 15 katika umoja, zimeteua viambishi vya wingi vinavyoingia katika ngeli ya 6. Nomino zilizoingia katika ngeli hii zimefanana katika “lugha” saba, tofauti ikijitokeza katika “lugha” ya Kikabwa.

**Ngeli ya 7: GHE/KE/KI-GHI/KI/KE - (KI – KI)**

Kutokana na data iliyochambuliwa, nomino katika ngeli hii zinateua viambishi vya umoja /GHE-/ katika nomino na /GHI-/ katika vitenzi katika “lugha” tatu za Kikurya, Kisweeta na Kikenye. Kiambishi /KE-/ cha nomino kimechukua kiambishi /KI-/ cha vitenzi katika “lugha za Kisimbiti, Kikiroobha na Kikine. Vilevile, kiambishi /KI-/ katika nomino kimechukua /KI-/ katika vitenzi vya “lugha” za Kikabwa na Kisuba1. Hapa tunapaswa kuweka hadhari kuwa si nomino zote zimeteua viambishi hivyo kama ilivyooneshwa katika “lugha” hizo. Viambishi hivyo huweza kubadilika kidogo kutegemeana na nomino na “lugha” nomino ilimotumika pia. Chunguza viambishi katika nomino ‘kidevu’-‘ekeresa’/‘ekiresa’.

3.	Kikurya	<i>e-ke-resa</i>	Kikabwa	<i>e-ki-resa</i>
	Kisimbiti	<i>e-ke-resa</i>	Kisuba1	<i>e-ke-resa</i>
	Kikiroobha	<i>e-ke-resa</i>	Kikine	<i>e-ke-resa</i>
	Kisweeta	<i>e-ke-resa</i>	Kikenye	<i>e-ke-resa</i>

Ngeli hii inahusu nomino zinazotaja vitu kama vile vyombo na vifaa vya jikoni; kikombe, sufuria, kisu, bakuli pamoja na samani, kiti pamoja na nomino nyingine zenye viambishi vinavyofanana na hivyo.

**Ngeli ya 8: BHI-BHI - (VI – VI)**

Viambishi vya ngeli hii ni wingi wa ngeli ya 7. Nomino zinazolingia katika kundi hili la ngeli zimeteua kiambishi /BHI-/ cha wingi katika nomino na kitenzi ili kuleta upatanisho wa kisarufi. Viambishi hivi vimefanana katika “lugha” zote. Kama ilivyo katika ngeli ya 7, ngeli hii inahusu nomino zinazotaja vyombo vya jikoni kama vile kikombe, sufuria, kisu, bakuli na samani kama kiti pamoja na nomino nyingine zenye viambishi vinavyofanana na hivyo.

**Ngeli ya 9: Ø-E/YA/I - (Ø – I)**

Hii ni ngeli ambayo kiambishi chake cha nomino ni kapa, isipokuwa ina kiambishi awali kitangulizi. Kutokana na data iliyowasilishwa, katika ngeli hii nomino zinateua viambishi vya vitenzi /E-/ katika “lugha” za Kikurya, Kikiroobha, Kisweeta, Kikabwa na Kisuba1. Kiambishi /YA-/ kimeteuliwa katika “lugha” ya Kisimbiti na Kiambishi /I-/ kimeteuliwa katika “lugha” za Kikine na Kikenye. Matumizi ya viambishi hivi vya vitenzi yanabadilika. Kuna wakati, nomino inateua kiambishi kimoja kinachofanana katika “lugha” zote 8, ingawa hivyo vilivyoinishwa ndiyo vimetumika kwa kiasi kikubwa.

Ngeli hii pia inahusu viumbe wenye uhisivu, hasa nomino zilizotaja wanyama kama vile ng’ombe, mbuzi, kondoo na nyoka. Samaki kama vile sato na sangara, na ndege kama vile kuku, bata na njiwa na nomino nyingine nyingi zilizoteua viambishi /E-/ /YA-/ na /I-/ katika vitenzi ili kuleta upatanisho wa kisarufi. Kundi hili la ngeli za nomino limeonesha mfanano katika “lugha” hizi zilizotafitiwa.

**Ngeli ya 10: CHI/SHI/GI-CHI/SHE/SHI/GI - (N – ZI)**

Kundi hili la ngeli ya 10 linajumuisha nomino nyingi. Ngeli hii inahusisha viambishi vya wingi vya nomino na vitenzi vyake katika ngeli mbili ambazo ni ngeli ya 10 yenyewe na ngeli ya 11. Hii imetokana na ngeli kuwa katika jozi, hivyo, kusababisha mwingiliano wa ngeli hizi za 10 na 11 kwani zimeteua jozi moja ya viambishi vya wingi vinavyofanana. Viambishi hivi vya wingi vinavyoteuliwa na nomino na vitenzi ni /CHI-CHI/ katika “lugha” za Kikurya, Kisweeta na Kikine. Viambishi /SHI-SHE/ vimeteuliwa katika “lugha” za Kisimbiti na Kikiroobha. Viambishi /SHI-SHI/ vimeteuliwa katika “lugha” ya Kikenye na viambishi /GI-GI/ vimeteuliwa katika “lugha” za Kikabwa na Kisuba1. Nomino nyingi zimeteua viambishi hivyo katika upatanisho wa kisarufi, japokuwa si ajabu katika baadhi ya “lugha” vikawa na mabadiliko, vikatumika baadhi tu kutegemeana na nomino na “lugha” yenyewe. Hii imetokana na mwingiliano mkubwa uliopo baina ya “lugha” hizi na athari kutoka lugha nyingine.

Nomino zinazolingia katika ngeli hii zina sifa sawa na zile za ngeli ya 9 ambayo inatengeneza jozi moja na hii ngeli ya 10. Ngeli hii nayo imeonesha mfanano miongoni mwa “lugha” hizi za Mara Kaskazini.

**Ngeli ya 11: RU/RO- RU/RO - (U – U)**

Katika ngeli hii, nomino zinateua viambishi mbalimbali vya umoja kulingana na “lugha” inayohusika. Kiambishi cha umoja /RU-/ katika nomino na /RO-/ katika vitenzi, kimetumika katika nomino za “lugha” za Kikurya, Kisimbiti, Kikine na Kikenye. Viambishi /RO-RO/ vilivyoteuliwa katika “lugha” za Kikiroobha na Kisweeta. Viambishi /RU-RU/ vilivyoteuliwa katika “lugha” ya Kikabwa na viambishi /RO-RU/ vilivyoteuliwa katika “lugha” ya Kisuba1 vinapaswa kuchukuliwa kwa hadhari kubwa kwa sababu si kwamba nomino zote zimeteua viambishi hivyo kama ilivyofafanuliwa hapo juu. Kuna wakati mwingine, hubadilika kulingana na nomino. Viambishi vya wingi vya ngeli hii ni vile

vinavyoteuliwa katika ngeli ya 10. Chunguza mfano wa viambishi ya nomino katika nomino ‘siku’- ‘orusiko’/’urusiko’.

4.	<i>u- ru- siko</i>	- Kikurya	<i>o- ru- siku</i>	- Kikabwa
	<i>u- ru- siko</i>	- Kisimbiti	<i>o- ru- siku</i>	- Kisuba
	<i>u- ru- siko</i>	- Kikiroobha	<i>u- ru- siko</i>	- Kikine
	<i>u- ru- siko</i>	- Kisweeta	<i>u- ru- siko</i>	- Kikenye

Katika mfano huo, kiambishi awali cha nomino ‘u-ru-siko’ ni /RU-/. Kimefanana katika “lugha” zote 8. Ni dhahiri kwamba katika kitenzi, kiambishi /RU-/ kimetumika na nomino nyingine zinatumiya kiambishi ngeli /RO/. Hii imetokana na sababu ya tangamano la irabu ambapo irabu /o/, katika baadhi ya “lugha” imejitokeza kuwa /u/ katika “lugha” nyingine, hasa “lugha” za Kikabwa na Kisuba1.

Nomino zinazolingia katika ngeli hii ya 11 zimejumuisha nomino mbalimbali ambazo kimsingi, viambishi vyake vya vitenzi vinapaswa kuwa /RU-/ au /RO-/. Viambishi vya nomino vinaweza kuwa na viambishi hivyo hivyo au vingine ilimradi tu vinateua viambishi hivyo vya vitenzi ili kuleta upatanisho wa kisarufi. “Lugha” hizi zimeonesha mfanano katika upangaji wa nomino katika ngeli hii.

#### **Ngeli ya 12: KA-KA - (KA – KA)**

Hii ni ngeli ambayo kiambishi chake cha umoja katika nomino ni /KA-/ na katika vitenzi ni /KA-/ pia. Ngeli hii imefanana katika “lugha” zote 8. Nomino zinazolingia katika ngeli hii ni zile ambazo zimedogeshwa, yaani nomino kama katoto, kakijana, kambuzi na kagari. Nomino zilizoingia katika ngeli hii ni nyingi na zinapaswa kuonesha udogo, kisha ziteue viambishi vya vitenzi /KA-/ cha umoja na /HI-/ cha wingi katika ngeli ya 13. Ngeli hii imeonesha mfanano katika “lugha” zote za Mara Kaskazini.

#### **Ngeli ya 13: HI-HI - (TU – TU)**

Ngeli hii ina viambishi viwili katika wingi. Kiambishi /HI-/ cha nomino na kiambishi /HI-/ cha vitenzi. Viambishi hivi vimefanana katika “lugha” zote 8. Ngeli hii imehusu zile nomino zilizodogeshwa zilizo katika wingi ambazo umoja wake ni nomino za ngeli ya 12. Mifano ya nomino katika ngeli hii ni ‘tutoto’- ‘ihiana’ na ‘tuvijana’- ‘ihimura’. Ngeli hii imeonesha mfanano mkubwa katika “lugha” zote 8 za Mara Kaskazini.

#### **Ngeli ya 14: BHO/BHU-BHO/BHU - (U – U)**

Hii ni ngeli inayohusu nomino ambazo ni za dhana dhahania Nomino zake zinateua viambishi vya umoja /BHO-/ katika nomino na vitenzi ambavyo vimefanana katika “lugha” za Kikurya, Kisimbiti, Kikiroobha, Kisweeta, Kikine na Kikenye. Viambishi vingine vya umoja /BHU-/ katika nomino na vitenzi vimefanana katika “lugha” za Kikabwa na Kisuba1.

Nomino zinazoingia katika ngeli hii ni zile zisizohesabika ambazo ziko katika hali ya umoja. Nomino hizo ni kama vile ujana, utoto, uzee na upendo. Ngeli hii imeonesha mfanano kwa kiasi kikubwa katika “lugha” hizi zilizotafitiwa.

**Ngeli ya 15: *KU-KU/KO* - (KU – KU)**

Ngeli hii inahusu nomino ambazo zinatokana na vitenzi na zimeanza na kiambishi /*KU*-. Kutokana na data, kiambishi cha nomino /*KU*-/ kimefanana katika “lugha” zote za Mara Kaskazini. Katika upande wa vitenzi, kiambishi cha nomino kimeteua viambishi viwili ambavyo ni kiambishi /*KU*-/ kilichofanana katika “lugha” 5 za Kikiroobha, Kikabwa, Kisuba<sup>1</sup>, Kikine na Kikenye. Pia, kiambishi /*KO*-/ kilichofanana katika “lugha” 3 za Kikurya, Kisimbiti na Kisweeta. Tofauti hiyo ya viambishi vya vitenzi imetokana na ile sababu ya tangamano la irabu, yaani irabu /*o*/ na /*u*/ katika neno hilohilo moja kutokana na sifa matamshi zinazokaribiana.

**Ngeli ya 16: *HA* - (PA)**

Hii ni mojawapo ya ngeli za nomino zinazoashiria mahali. Zingine ni ngeli ya 17 na 18 ambazo zimekuwa na majina mbalimbali kulingana na mitazamo ya wanaisimu. Kuna mjadala unaoendelea kuhusu aina hizi za nomino. Kuna wanaoziona kama nomino za mahali na wengine wanaziona kama ni vielezi vya mahali tu (vimahali). Kwa kuwa lengo la utafiti huu ni ulinganishi wa “lugha” ili kubaini kiasi cha mfanano na tofauti, tunazichukulia kama ngeli za nomino.

Ngeli hii ya 16, kama ilivyolezwa, inahusu ngeli za mahali, ambapo nomino zake zinateua kiambishi /*HA*-/ kuonesha mahali. “Lugha” zote 8 zimeonesha kufanana katika uwepo wa aina hii ya ngeli katika nomino zake za mahali. Nomino ‘a-hase’ ikiwa na maana ya ‘mahali’ imefanana katika “lugha” zote. Hili limejidhihirisha katika ngeli ya 16 kwenye data iliyowasilishwa.

**Ngeli ya 17: *KO/KU* - (KU)**

Ngeli hii pia inahusu nomino za mahali zilizoonesha ‘kwenye’ kitu. Nomino zote katika ngeli hii zinarejelea kitu kwa kutumia maneno yenye viambishi /*KO*-/ na /*KU*-/ ambayo yametokana na urejeleo mnasaba kwa maana kwamba yametoka katika asili moja. Kwa hiyo, neno ‘shambani’ au ‘kwenye shamba’ linakuwa ‘komoghondo’ au ‘kumugunda’. Kiambishi /*KO*-/ kimetumika zaidi katika “lugha” 6 za Kikurya, Kisimbiti, Kikiroobha, Kisweeta, Kikine na Kikenye. Kiambishi /*KU*-/ nacho kimetumika katika maneno ya “lugha” 2 za Kikabwa na Kisuba.

Viambishi vya ngeli hii, /*KO*// na /*KU*/ hupachikwa kwenye nomino zinazoashiria mahali (kwenye kitu), mfano, ‘*omoghondo*’-shamba, ‘*ko-moghondo*’ –shambani. Nomino zote za ngeli hii, maneno yake yameanza na kiambishi /*KO*-/ au /*KU*/ kuonesha mahali, nomino kama vile *ko-nyancha*, *ko-mote/ku-muti*, *ko-moghondo* na kadhalika. Ngeli hii pia, imeonesha kuwa “lugha” hizi zina mfanano mkubwa katika matumizi ya nomino za mahali zikirejelea ‘kwenye kitu’.



**Ngeli ya 18: MO/MU - (MU)**

Ngeli hii nayo inahusu nomino za mahali kama ilivyo kwa ngeli ya 16 iliyofafanuliwa hapo juu. Ngeli hii inaonesha mahali kwa maana ya ndani ya kitu kama ilivyodhihirishwa na Mwita (2008) katika uainishaji wa ngeli za nomino za Kikurya. Katika utafiti huu, ngeli ya 18 yenye maana ya ‘ndani ya’ inatumia maneno ‘moonse’, ‘munsi’ na ‘moonsi’ ambayo, kimsingi, yanatokana na mrejeo mnasaba. Katika maneno haya, kiambishi /MO-/ kimetumika katika “lugha” 6 za Kikurya, Kisimbiti, Kikiroobha, Kisweeta, Kikine na Kikenye. Aidha, kiambishi /MU-/ kimetumika katika nomino za “lugha” 2 ambazo ni Kikabwa na Kisuba1. Ukichunguza kwa makini, tofauti iliyojitokeza ni ya kimatamshi zaidi lakini neno lililorejelewa ni hilohilo moja. Ngeli hii nayo imeonesha kufanana katika “lugha” hizi zilizolinganishwa kwa kiasi kikubwa.

**5.0 Hitimisho**

Kwa kuhitimisha kigezo hiki cha kiisimu kuhusu ngeli za nomino, tumebaini kuwa “lugha” za Mara Kaskazini zina takribani ngeli 18 ambazo zimedhihirisha mfanano mkubwa miongoni mwake. Ngeli zote zimefafanuliwa na kudhihirisha kuwa kuna mfanano mkubwa sana katika “lugha” za Mara Kaskazini kwa namna nomino zilivyopangwa katika makundi yake mahususi. Ngeli takribani 14 kati ya 18 zimeonesha kufanana. Ngeli hizo ni ngeli ya 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 16 na 17. Mfanano huo ni kwa asilimia sabini na saba nukta saba (77.7), ambao umesababishwa na kiwango kikubwa cha uhusiano wa kimnasaba wa maneno ya “lugha” hizi, hii ikiwa ni moja ya dhima za Nadharia ya “Isimu Historia-Linganishi”, mojawapo ya nadharia zilizoongoza utafiti huu. Tofauti zilizojitokeza ni ndogondogo za kimatamshi katika nomino moja moja, hasa katika viambishi awali vitangulizi katika “lugha” za Kikabwa na Kisuba1, ikiwa ni sawa na 23. Uchunguzi zaidi kuhusu “lugha” hizo bado unahitajika hasa katika kipengele cha toni na vipengele vingine ambavyo havikushughulikiwa katika utafiti huu.

**Marejeleo**

- Anttila, R. (1972). *An Introduction to Historical and Comparative Linguistics*. University of California, Los Angeles, USA: Maxmillan Publishing Co.
- Boniphace, M.A. (2019). Ulinganishi wa Kiisimu wa “Lugha” za Mara Kaskazini. Tasnifu ya Uzamivu Kiswahili (Haijchapishwa). Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, Dar es Salaam.
- Bynon, T.B. (1977). *Historical Linguistics*. London: Cambridge University Press.
- Campbell, L. (1998). *American Indian Languages: The Historical Linguistics of Native America*. Oxford: Oxford University Press.
- Guthrie, M. (1971). *Comperative Bantu: an Introduction to the Comparative Linguistics and prehistory of the Bantu Language, 2: Bantu prehistory, inventory and indexes*. London: Gregg International.

- Haspelmath, M. (2010). "Discussion notes: Comparative concepts and descriptive categories in crosslinguistic categories". *Language* 86(3) Kur. 663 - 687.
- Luraghi, S & Bubenik, V. (2010). *Continuum Companion to Historical Linguistics*. London: Continuum International Publishing Group.
- Kaufman, S.A. (1990). Aramaic, in Robert Hetzron (Mh.), *The Semitic Languages*. London: *Routledge*. Kur.114 - 130.
- Kihore, Y.M, Massamba, D.P.B & Msanjila, Y.P. (2003). *Sarufi Maumbo ya Kiswahili (SAMIKISA) Sekondari na Vyu*. Dar es Salaam: TUKI.
- Maho, J. (2005). *The Bantu Area: (towards clearing up) a mess*. Department of Oriental and African Languages Göteborg University.
- Masele, B.F.Y.P. (2001). *The Linguistics of Sisumbwa, Kisukuma and Kinyamwezi in Bantu Zone F*. Department of Linguistics. Tasinifu ya Uzamivu (Haijachapishwa) Memorial University of Newfoundland
- Massamba, D.P.B. (1995a). The Classification of Ci-ruuri Nouns, in *Journal of Asian and African Studies: Thirtieth Anniversary Commemorative Issue 2*. Uk. 605-629. Tokyo University of Foreign Studies.
- Mwita, L.C. (2008). *Verbal Tone in Kuria*: Los Angeles. University of California. (Tasinifu ya Uzamivu). Chuo Kikuu cha California. [www.linguistics.ucla.edu/general/dissertations](http://www.linguistics.ucla.edu/general/dissertations). Imesomwa tarehe 09/02/2022
- Schleicher, A. (1861), *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, Weimar: Böhlau. archive.org: Vol. I, Vol. II.
- SIL15. (2005). *Ethnologue: languages of the world*. 15th edition, edited by Raymond G. Gordon. Dallas: SIL International.
- William. J. (1786). *The Sanscrit Language*. London: F. Wingrave.